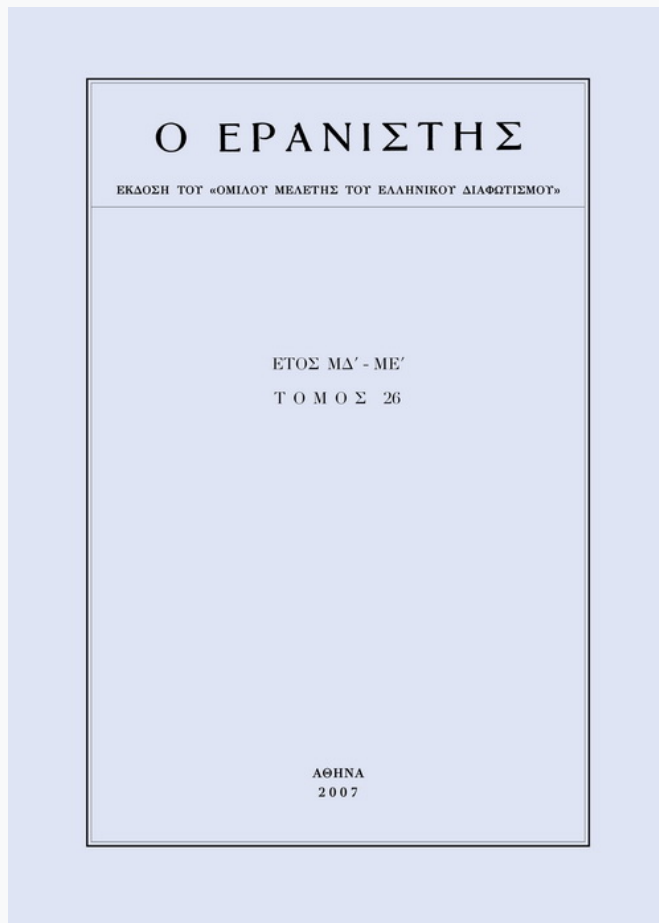

The Gleaner

Vol 26 (2008)

Έντυπες εκδόσεις νομικών πηγών στον ελληνικό χώρο. Συναγωγή δεύτερη

Δημήτρης Γ. Αποστολόπουλος

doi: [10.12681/er.64](https://doi.org/10.12681/er.64)

To cite this article:

Αποστολόπουλος Δ. Γ. (2008). Έντυπες εκδόσεις νομικών πηγών στον ελληνικό χώρο. Συναγωγή δεύτερη. *The Gleaner*, 26, 5–21. <https://doi.org/10.12681/er.64>

ΕΝΤΥΠΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΟΜΙΚΩΝ ΠΗΓΩΝ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΧΩΡΟ

Συναγωγή δεύτερη

I

ΣΕ ΠΑΛΑΙΟΤΕΡΗ ΜΕΛΕΤΗ ΜΟΥ ΕΙΧΑ ΑΝΑΔΕΙΞΕΙ μιὰ πληροφορία τὴν ὁποία παρέδιδε μιὰ ἀνέκδοτη τότε πηγὴ, μιὰ εἶδηση σχετικὴ μὲ τὸ πότε ἢ πρώτη ἔντυπη ἔκδοση τῶν «Βασιλικῶν», ἢ ἔκδοση Fabrotus ποὺ πραγματοποιήθηκε στὸ Παρίσι τὸ 1647, πέρασε στὸ χῶρο τῆς Ἀνατολῆς.¹ Τὴν πληροφορία μᾶς τὴ δίνει ὁ Χρῦσανθος Νοταρᾶς (1660 ci. - 1731) στὸ ἔργο του «Προθεωρία εἰς τοὺς νόμους» δηλώνοντας πῶς ἀγόρασε τὴν ἔκδοση στὸ Παρίσι τὸ 1700 καὶ συμπληρώνει αὐτάρεσκα: «πρώτως [ἡμεῖς] τὰ ἐφέραμεν [τὰ «Βασιλικὰ»] εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν».² Στὸ ἴδιο χωρίο ὁ Χρῦσανθος μᾶς ὑποδεικνύει καὶ τὰ δύο ἐπόμενα πρόσωπα ποὺ τοῦ ζήτησαν νὰ φροντίσει ὥστε νὰ προμηθευτοῦν καὶ ἐκεῖνοι τὴν ἔντυπη ἔκδοση: πρόκειται γιὰ ἕναν Ἑλληνα Φαναριώτη ἀλλὰ καὶ ἕναν Ρουμᾶνο ἡγεμόνα. Κατὰ συνέπεια, λίγο μετὰ τὸ 1700 ἄλλο ἕνα ἀντίτυπο τῆς πρώτης ἔκδοσης τῶν «Βασιλικῶν» ἔφτασε στὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ νὰ πλουτίσει τὴ βιβλιοθήκη τῆς οἰκογένειας Μαυροκορδάτου, καὶ ἕνα ἄλλο θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσουμε πῶς πῆγε στὴ Βλαχία, ἀφοῦ ὁ βιβλιόφιλος ποὺ ζήτησε ἀπὸ τὸν Χρῦσανθο νὰ τοῦ τὸ ἀγοράσει δὲν ἦταν ἄλλος ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Basarab Brancoveanu, βοεβόδα τότε τῆς παραδουναβίας ἡγεμονίας.³

Σήμερα ἀνοίγω τὸ ριπίδι τῶν ἐρευνῶν μου καὶ σὲ ἄλλες ἐκδόσεις νο-

1. Βλ. Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος, «Τὰ “Βασιλικὰ” (ἔκδ. Fabrotus) στὴν Κωνσταντινούπολη», *Ὁ Ἑραμιστής* 19 (1993), 330-332.

2. Τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Χρῦσανθου τὸ δημοσίευσε ἑπτὰ χρόνια ἀργότερα, τὸ 2000, ἡ Πηγελοπὴ Στάθη, «Χρυσάνθου Νοταρᾶ *Προθεωρία εἰς τοὺς Νόμους*», *Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικὰ* 6 (2000), 181-278· τὸ χωρίο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει στίς σ. 272-273 τῆς ἔντυπης μορφῆς του.

3. Βλ. Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος, *δ.π.*: στὴ μελέτη προτείνεται μιὰ ἐρμηνεῖα στὸ εὐλογο ἐρώτημα γιὰτὶ ὁ Χρῦσανθος ἀναφέρει πῶς τὸ 1700 ἐκεῖνος ποὺ ἐνδιαφερόταν νὰ ἀποκτήσει τὴν ἔντυπη ἔκδοση ἦταν ὁ Νικόλαος Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτος καὶ δὲν κατονομάζει ὡς ἐνδιαφερόμενο τὸν «ἐξ ἀπορρήτων», τὸν διάσημο πατέρα του.

ΠΡΟΧΕΙΡΟΝ ΝΟ

ΜΩΝ, ΤΟ ΛΕΓΟΜΕΝΟΝ Η' ΕΞΑΒΙΒΑΟΣ, ΣΥ-
ναθροιστὴν πάντων κατ' ἐκλογὴν καὶ κατ' ἰδιωμιῶν, ἕτοιμα ζω-
πιδὴν, παρὰ τῷ πατριάρχῳ νομοφύλακῳ καὶ κριτῶν

θεσσαλονίκης, ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΟΥ

ἀρεμετοπόλου κριτῶν προκετάχοντος.

Epitome Iuris Ciuilis

QVÆ LEGVM PROCHIRON ET
Hexabiblos inscribitur, auctore CONSTANTINO
Harmenopulo Nomophylace & iudice Thef-
salonicensi, iam primùm in lucē edita cura & stu-
dio Theodorici Adamæi Suallembetgi.

PARISIIS.

Apud Christianum Wechelum sub scuto Basilien-
si, in vico Iacobæo: & sub Pegaso, in vico
Bellouacensi. M. D. XL.

Cum priuilegio
ad quinquennium.

Προμετωπίδα τῆς editio princeps τῆς Ἐξαβίβλου
(Théodoric Adamée de Suallembert, Παρίσι 1540)

μικῶν κειμένων πού πραγματοποιήθηκαν στὴ Δύση καὶ προσπαθῶ νὰ ἐντοπίσω πληροφορίες πού ὑποδεικνύουν τὴν ἐποχὴ πού ἀντίτυπά τους πέρασαν στὸν ἑλληνικὸ χῶρο καὶ νὰ ἀναδείξω τεκμήρια πού μᾶς δείχνουν τὸν τόπο ὅπου βρέθηκαν. Τὸ ἀνάπτυγμα τοῦ χρόνου πού ἐδῶ θὰ μὲ ἀπασχολήσει ἀρχίζει ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 17ου αἰῶνα καὶ τελειώνει τὸ 1744. Εἶναι εὐνόητο πὼς τὸ χρονικὸ αὐτὸ διάστημα δὲν ἀφορᾷ τὸ χρόνο ἔκδοσης τοῦ ἐντύπου ἀλλὰ τὸ διάστημα στὸ ὁποῖο κάποιος ἀντίτυπός του ἐντοπίζεται στὸν ἑλληνικὸ χῶρο.⁴

II

Ἡ «Ἐξάβιβλος» τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενόπουλου γνώρισε τὶς δύο πρῶτες ἐντυπες ἐκδόσεις της, ὅπως εἶναι γνωστὸ, τὸν 16ο αἰῶνα. Ἡ πρώτη, ἡ editio princeps, ἔγινε στὸ Παρίσι τὸ 1540 ἀπὸ τὸν Théodoric Adamee de Sualleberg. Ἡ δευτέρα, πού εἶναι «γραικολατίνια», ἐκδίδεται δηλαδή τὸ ἑλληνικὸ κείμενο καὶ ἡ μετάφρασή του στὰ λατινικά, ἔγινε στὴ Γενεύη τὸ 1587 καὶ τὴν ἐπιμελήθηκε ὁ Γάλλος οὐμανιστὴς Denis Godefroy.

Γιὰ τὴν πρώτη ἔκδοση ἔχουμε ρητὴ μνεία πὼς ἀντίτυπός της βρισκόταν πρὶν ἀπὸ τὸ 1744 στὴν Ἀδριανούπολη. Τὴν πληροφορία ὅχι μόνον γιὰ τὴν παρουσία ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἀξιοποίησή της πού μᾶς τὴ δίνει ὁ Ἀλέξιος Σπανός, ἐκεῖνος πού, χρησιμοποιώντας αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ ἀντίτυπο ἀπὸ τὴν πρώτη ἐντυπὴ ἔκδοση, «μετέφρασε» τὴν «Ἐξάβιβλον» «εἰς κοινήν γλῶσσαν»· ἡ ἀπόδοσή της πρῶτοδημοσιεύτηκε, ὅπως εἶναι γνωστὸ, στὴ Βενετία τὸ 1744, γιὰ νὰ ἐπανεκδοθεῖ ἔκτοτε πολλὰ φορὰς τὸν 18ο καὶ 19ο αἰῶνα.⁵

Ἡ πληροφορία γιὰ τὸ ὅτι ὑπῆρχε ἀντίτυπο τῆς πρώτης ἔκδοσης στὴν Ἀδριανούπολη ἔχει ἐντοπιστεῖ καὶ ἔχει ἀξιοποιηθεῖ ἀπὸ τὸν Νίκο Βέη⁶ καὶ

4. Ἄς σημειωθεῖ ἐδῶ πὼς δὲν καταγράφω ἀντίτυπα ἐκδόσεων νομικῶν πηγῶν πού σώζονται σὲ βιβλιοθήκες τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου ἀνὰ αὐτὰ δὲν φέρουν κάποιο στοιχεῖο πού νὰ μᾶς βοηθᾷ στὴ χρονολόγησή τῆς ἐποχῆς πού πέρασαν στὴν Ἀνατολή.

5. Τὶς ἐπτὰ ἐκδόσεις τοῦ ἔργου ἀπὸ τὸ 1744 ὡς τὸ 1820 τὶς ἔχει καταγράψει ὁ Νίκος Α. Βέης (Bees), «Ἀρμενοπουλικά Ἀνάλεκτα», *Τόμος Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου ἐπὶ τῇ ἑξακοσιετηρίδι τῆς Ἐξαβίβλου αὐτοῦ (1345-1945)* — Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Σχολῆς Νομικῶν καὶ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης 6 —, Θεσσαλονίκη 1952, σ. 381-395.

6. Βλ. Νίκος Α. Βέης (Bees), *ὁ.π.*, σ. 380.

ΠΡΟΧΕΙΡΟΝ ΝΟΜΩΝ
ΚΟΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΟΥ
ΑΡΜΕΝΟΠΟΥΛΟΥ.

PROMPTUARIUM
IVRIS, CONSTANTINO
HARMENOPVLO
AVTHORE.
Interprete Ioanne Mercero.

Dionysij Gothofredi J.C.
PARATITLA AD SINGVLOS
Constantini Harmenopuli titulos
CAPITVLRVM LECTIIONVM LIBEL-
lus ad eundem auctorem.
OPUSCULVS GRÆCARVM DICTIO-
num Iuris ad eundem Harmenopulum.

Apud Guilielmum Lamarium

MDCCCLXXVII.

Προμετωπίδα τῆς δεύτερης ἐκδόσεως τῆς Ἐξαβίβλου
(Denis Godefroy, [Γενεύη] 1587)

τὸν Δημήτριο Γκίνη,⁷ ἐνῶ στὶς μέρες μας τὴν ἔχει χρησιμοποιήσει σὲ πολλαπλὲς μελέτες τοῦ ὀ Κ. Γ. Πιτσάκης.⁸

Γιὰ τὴ δευτέρη ἐντυπὴ ἐκδοσὴ τῆς «Ἐξαβίβλου», τὴ γραικολατίνα, ἔχουμε ἀραγε κάποια μνηεὶα παρουσίας τῆς στὸν ἑλληνικὸ χῶρο στὸ χρονικὸ διάστημα ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει;

Μιὰ ἐντύπωση πῶς ἀντίτυπὸ τῆς βρισκόταν στὸ Μυστρά τὸ 1710 μᾶς τὴν προκαλεῖ ἕνα ἀπόσπασμα ἀπὸ μιὰ ἐπιστολὴ ποὺ στέλνει ἕνας ἱερέας, ὁ παπα-Ἰωάννης, ἀπὸ τὸν βενετοκρατούμενο Μυστρά στὸν λόγιό πατριάρχη Ἱεροσολύμων Χρῦσανθο, ποὺ ἐκείνη τὴν ἐποχὴ διέμενε στὴν τουρκοκρατούμενη Κωνσταντινούπολη.⁹

Ἄς παρακολουθήσουμε τὴ μικρὴ αὐτὴ ἱστορία ποὺ τελικὰ θὰ μᾶς ἀποκαλύψει τὴν παρουσία στὸ Μυστρά ἐνὸς ἄλλου ἐντύπου ποὺ ἐνδιαφέρει καὶ αὐτὸ τὴν ἔρευνά μας.

Ὁ παπα-Ἰωάννης θέτει ἕνα ἐρώτημα στὸν Χρῦσανθο μὲ ἐπιστολὴ τοῦ ποὺ τὴ γράφει ἀπὸ «τὸ Μισχωρίον» τοῦ Μυστρά τὸ 1710: κάποιος ποὺ εἶχε γεννηθεῖ μουσουλμάνος, ποὺ προσῆλθε στὴν Ὀρθοδοξία καὶ χειροτονήθηκε ἱερέας, μπορεῖ νὰ ἀνέλθει τίς βαθμίδες τῆς ἱεροσύνης; Ὁ παπα-Ἰωάννης δὲν θέτει θεωρητικὰ ζητήματα καὶ περιμένει νὰ φωτιστεῖ ἀπὸ τὸν λόγιό πατριάρχη· γιὰ τὴν προσωπικὴ του περίπτωση ἐνδιαφέρεται, τὴν ὁποία περιγράφει μὲ τρόπο ἀφοπλιστικὸ στὴν ἴδια ἐπιστολὴ του.

«Οἱ γονεῖς μου, δέσποτά μου, ἦταν Τοῦρκοι· καὶ μισεύοντας τὸ γένος τοῦ Ἰσμαήλ ἀπὸ ἐδῶ [ἀπὸ τὸν Μυστρά], βαπτίστη ἡ μητέρα μου καὶ ἐγώ· ὁ πατήρ μου ἐχρίστη ὑπὸ τοῦ ἀγίου μύρου, διατὶ ἦταν χριστιανός. Καὶ ἔτζη εὐχαριστοῦμεν τὸν Παντοκράτορα Κύριον, ὁποῦ μᾶς ἐχάρισεν τὸ ἄγιον αὐτοῦ βάπτισμα».¹⁰

Ἄν τὸ πότε βαπτίστηκε τὸ προσδιορίζει ὁ ἴδιος στὴν ἐπιστολὴ του, «μισεύοντας τὸ γένος τοῦ Ἰσμαήλ ἀπὸ ἐδῶ», δηλαδὴ μετὰ τὸ 1687, στοι-

7. Βλ. Δ. Σ. Γκίνης, «Περὶ τὴν μετάφρασιν τῆς Ἐξαβίβλου ὑπὸ τοῦ Ἀλεξίου Σπανοῦ», *Τόμος Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου...*, σ. 174.

8. Βλ. γιὰ παράδειγμα Κ. Γ. Πιτσάκης, «Ἡ Μεταβυζαντινὴ Θράκη στὶς ἀπαρχὲς τῆς νεοελληνικῆς νομικῆς ἱστορίας», *Μεταβυζαντινὴ Θράκη (ΙΕ'-ΙΘ' αἰ.)*. Πρακτικὰ 3ου Διεθνoῦς Συμποσίου Θρακικῶν Σπουδῶν, Κομοτηνὴ 2005, σ. 265-266.

9. Τὸ κείμενο τῆς ἐπιστολῆς δημοσιεύτηκε στὴ μελέτῃ τοῦ Μανουὴλ Γεδεών, «Λαθρόβιος ὀρθοδοξία», *Μεσαιωνικὰ Γράμματα* 1, τχ. Δ' (1930), 87 ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖο τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου στὴν Κωνσταντινούπολη· σήμερα λαμβάνει ἡ ἔχει χαθεῖ.

10. Ὁ.π.

χειῖα πού ἀντλοῦμε ἀπὸ μιὰ βενετική ἀπογραφή μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ὑποστηρίξουμε πὼς ὁ νεοφώτιστος χριστιανός, πού στὰ τέλη τοῦ 1710 ἐκφράζει τὶς φιλοδοξίες του νὰ ἀνέλθει τὶς βαθμίδες τῆς ἱεροσύνης, εἶχε χειροτονηθεῖ ἱερέας πρὶν ἀπὸ τὸ 1699.¹¹

Ἐκεῖνο πού ἐνδιαφέρει ἄμεσα τὴν ἔρευνά μας εἶναι τὸ γεγονός ὅτι γιὰ νὰ προκαλέσει τὴ θετική γνωμοδότηση τοῦ Χρυσάνθου, τοῦ ἐπισυνάπτει ἓνα «κεφάλαιον... ὡς καθὼς τὸ ἐσήκωσα [= τὸ ἀντέγραψα] ἀπὸ κάποιον Ἄρμενόπουλον, καὶ εἶναι γραικολατῖνο, ὡς τὸ αὐτὸ περιέχει».¹²

Μήπως ἄραγε πρόκειται γιὰ τὴ δεύτερη («γραικολατῖνα») ἔκδοση τῆς «Ἐξαβίβλου», πού ἀντίτυπὸ τῆς βρισκόταν στὸ Μυστρά καὶ ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀντέγραψε τὸ σχετικὸ («κεφάλαιον») ὁ παπα-Ἰωάννης;

Ὅσο ὅμως καὶ ἂν ψάξουμε στὴν «Ἐξάβιβλο» δὲν θὰ βροῦμε κάτι σχετικὸ μὲ τὸ ζήτημα πού ἀπασχολοῦσε αὐτὸν τὸν ἀεὶ ἐθνικῶν προσελθόντα τῆ ὀρθοδόξου πίστει καὶ βαπτισθέντα» ἱερέα τοῦ Μυστρά. Τότε γιατί ἢ ἀναφορά τοῦ ὀνόματος τοῦ Ἄρμενόπουλου; Ἡ ἀναφορά ὀφείλεται σὲ ἓνα εὐρύτατα διαδεδομένο λάθος. Πρὶν ὅμως μιλήσουμε γιὰ αὐτό, θὰ πρέπει νὰ ἀναφερθοῦμε καὶ νὰ ἀπαντήσουμε στὸ ἐρώτημα πού θέσαμε: ἀντίτυπο ἀπὸ τὴ δεύτερη ἔκδοση τῆς «Ἐξαβίβλου» δὲν πέρασε στὸν ἐλληνικὸ χῶρο;

Ἐντελῶς πρόσφατα ἐντοπίσαμε μιὰ ἀθησαύριστη χειρόγραφη ἀπόδοση τῆς «Ἐξαβίβλου» στὴ δημῶδη πού ἐσωτερικὰ τεκμήρια μᾶς ὀδηγοῦν ἀβίαστα στὴ βεβαιότητα πὼς γιὰ τὴ δημιουργία τῆς χρησιμοποιοῦθηκε ἀντίτυπο τῆς δεύτερης ἔκδοσης, ἀφοῦ στὴ δημῶδη ἀπόδοση ἔχουν περάσει καὶ στοιχεῖα ἀπὸ τὴ λατινικὴ μετάφραση τοῦ κειμένου. Ἡ ἀπόδοση στὴ δημῶδη πρέπει νὰ ἔγινε πρὶν ἀπὸ τὸ θέρους τοῦ 1741 καὶ ἐκπονήθηκε, σύμφωνα μὲ τὶς πρῶτες ἐνδείξεις, στὴ Θεσσαλία ἢ τὴν Ἡπει-

11. Πρόκειται γιὰ πληροφορία πού προκύπτει ἀπὸ τὴν καταγραφή τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας τῆς περιοχῆς πού διέταξαν οἱ βενετικὲς ἀρχές καὶ σώζεται σήμερα στὸ Archivio di Stato di Venezia, στὴν ἀρχιερατικὴ μονάδα «Archivio Grimani dai Servi», busta 54/157. Τὴν καταγραφή τὴν ἔχει μεταγράψει ὁ Κωνσταντῖνος Ντόκος· τὸ πρῶτο μέρος τῆς ἐργασίας του τὸ δημοσίευσε τὸ 1976: «Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ ἐκκλησιαστικὴ περιουσία κατὰ τὴν περίοδο τῆς Β' Ἐνετοκρατίας. Ἀνεκδότα ἔγγραφα ἐκ τῶν Ἀρχείων τῆς Ἐνετίας», *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* 21 (1971-1974), 43-168. Τὰ στοιχεῖα πού ἐδῶ ἀναφέρω προσέρχονται ἀπὸ τὸ δεύτερο καὶ ἀνεκδοτὸ ἀκόμα μέρος τῆς καταγραφῆς, μέρος πού ὁ κύριος Ντόκος εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ θέσει στὴ διάθεσή μου. Τὸν εὐχαριστῶ θερμὰ καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτῆ. Στὸ εἰσαγωγικὸ σημεῖομά του, σ. 43-44, βλ. τὰ σχετικὰ μὲ τὸ Ἀρχεῖο τῆς οἰκογένειας Grimani.

12. Μανουὴλ Γεδεών, «Λαθρόβριος ὀρθοδόξια», ὅ.π., σ. 87.

ρο.¹³ Κατὰ συνέπεια στὴν περιοχὴ αὐτὴ πρέπει νὰ τοποθετήσουμε καὶ σὲ αὐτὸ τὸ χρονικὸ διάστημα νὰ προσδιορίσουμε τὴν παρουσίαν τοῦ ἀντιτύπου τῆς δευτέρας ἐκδόσεως τῆς «Ἐξαβίβλου» στὸν ἑλληνικὸ χῶρο.

III

Ἄς περάσουμε τώρα σὲ ἓνα ἄλλο ἔντυπο ποὺ δημοσιεύτηκε στὰ τέλη τοῦ 16ου αἰώνα καὶ περιέχει ποικίλες πηγές τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου: αὐτοκρατορικές διατάξεις, πατριαρχικές αποφάσεις, νομοκανονικές μελέτες κλπ. Ἀναφέρομαι στὸ δίτομο ἔργο *Juris graeco-romani tam canonici quam civilis*, ποὺ ἐπιμελήθηκε ὁ Johannes Leunclavius καὶ δημοσιεύτηκε στὴ Φραγκφούρτη τὸ 1596, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ δημιουργοῦ του, ἀπὸ τὸν M. Freher.

Ὁ πρῶτος τουλάχιστον τόμος τοῦ ἔργου βρισκόταν στὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως πρὶν ἀπὸ τὸ θέρους τοῦ 1712. Τὸ ὄριο καὶ τὸ τεκμήριο παρουσίας του μᾶς τὸ δίνει μία γνωμοδότηση ὀφφικιαλίων τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως στὴν ὁποία γίνεται ἔμμεση ἀναφορά στὸ δημοσίευμα τοῦ Leunclavius. Ἄς παρακολουθήσουμε πῶς ἀνακύπτει ἡ παρουσία τοῦ ἐντύπου στὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως.

Ἐνας ἱερέας, ὁ παπα-Σκαρλάτος, ἀπὸ ἓνα χωριὸ τῆς ἐπαρχίας Λαρίσης ἤρθε στὸ Πατριαρχεῖο, πρὶν ἀπὸ τὴν 9η Μαΐου τοῦ 1712, ἐξέθεσε τὴν οἰκογενειακὴ ὑπόθεση ποὺ τὸν ἀπασχολοῦσε καὶ ζήτησε ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἀρχὴ νὰ τοῦ γνωμοδοτήσει σχετικά. Τὸ θέμα του ἦταν πῶς ὁ γιός του εἶχε ἀρραβωνιαστεῖ μὲ ἱερολογία μία κόρη, ποὺ τὴν ἐποχὴ τῆς μνηστείας ἦταν μόλις ἑπτὰ ἐτῶν. Πρὶν ὅμως ἐκεῖνη φτάσει σὲ ἡλικία γιὰ νὰ τελέσουν νομίμως τὸ γάμο τους, ὁ γιός του καὶ μνηστήρας τῆς κόρης πέθανε. Τώρα ὁ παπα-Σκαρλάτος θέλει νὰ παντρέψει τὸν ἄλλο γιό του μὲ τὴν κόρη αὐτὴ καὶ τὸ ἐρώτημα ποὺ θέτει εἶναι ἂν ὑπάρχει κώλυμα γάμου, ἂν δηλαδὴ ἡ ἱερολογημένη μνηστεία δημιούργησε συγγένεια.

Οἱ «τιμιώτατοι κληρικοὶ τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας» ποὺ ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν ὑπόθεση γνωμοδότησαν πῶς δὲν ὑπάρχει κώλυμα καὶ ὁ γάμος μπορεῖ νὰ ἱερολογηθεῖ. Τὸ σημαντικὸ ὅμως γιὰ τὴν ἔρευνά μας εἶναι τὸ σημεῖο ἐκεῖνο τῆς γνωμοδότησεως στὴν ὁποία ἐκτίθεται ὁ νομικὸς συλλογισμὸς καὶ ἀναφέρονται οἱ πηγές ποὺ χρησιμοποιήθηκαν.

13. Τὸ εὔρημα πρόκειται νὰ δημοσιοποιηθεῖ σύντομα στὴν ἐπιστημονικὴ κοινότητα.

I V R I S
GRAECO-RO-
MANI TAM CANONI-
CI QVAM CIVILIS
 Tomi duo.

IOHANNIS LEVNCLAVII AMELBVARNI, V. CL.
 STUDIO EX VARIIS EVROPÆ ASIÆQVE BIBLIOTHECIS
 cruti, Latineque redditi: nunc primum editi curâ

MARQVARDI FREHERI I. C. CVM EIVSDEM AVCTARIO,
Chronologia iuris ab excessu Iustiniani ad amissam Constantinopolin, & Prefatione.

AD IMP. CAES. RVDOLPHVM II. P. F. PP. A.
 Opus non solum Iuris vtriusque consultis, sed omnino diuinarum hu-
 manarumq; rerum studiosis; & tam Ecclesiasticæ quam Politicæ
 antiquitatis amatoribus, ob multiplicem vtilitatem
 summe expetendum.

Concessa & privilegio S. Caf. Msiſt. ad decennium.
 FRANCOFVRTI.

Impeſſis heredum Petri Fiſcheri.

Ἡ ἐπιβίβασις ἐπιτελεῖται ἐν τῇ ἀγορᾷ τῆς πόλεως.

Προμετωπίδα τοῦ πρώτου τόμου τοῦ ἔργου τοῦ J. Leunclavius.
 Τὸ ἀντίτυπο μὲ τὸ κτητορικὸ σημεῖωμα τοῦ Διονυσίου Γ΄

«Ἐρευνήσαντες ἡμεῖς ἐν τοῖς νομικοῖς βιβλίοις», ἀναφέρεται στή γνωμοδότηση, «εὐρομεν σημείωμα συνοδικὸν εἰς τὸ γ^{ον} βιβλίον τοῦ Ἀρμενοπούλου, γεγονὸς ἐπὶ τῆς πατριαρχείας τοῦ ἁγιωτάτου οἰκουμενικοῦ πατριάρχου κυρίου Θεοδοσίου ἔχον κατὰ ῥῆμα οὕτως. Ὁ ἱερώτατος μητροπολίτης ἸΑπρω... οὐτε τοῖς ἐξ ἀγχιστείας δεσμοῖς καὶ ὄροις συσφίγγεται».¹⁴

Αὐτὸ τὸ («σημείωμα συνοδικόν»), ποὺ ἀποτελεῖ τὴν καταγραφή μιᾶς συνοδικῆς ἀποφάσεως ποὺ ἐκδόθηκε τὸν Ἰούλιο τοῦ 1179 ἐπὶ πατριαρχίας Θεοδώρου¹⁵ καὶ ἔκρινε μιὰ ἀνάλογη περίπτωση μὲ ἐκείνη ποὺ ἀπασχόλησε τοὺς ὀφφικιαλίου τοῦ Πατριαρχείου τὸ 1712, δὲν περιέχεται στὸ «γ^{ον} βιβλίον τοῦ Ἀρμενοπούλου» ἀλλὰ στὸ τρίτο βιβλίον τοῦ πρώτου τόμου τοῦ ἔργου τοῦ Johannes Leunclavius, *Juris graeco-romani tam canonici quam civilis* ποὺ εἶχε δημοσιευτεῖ, ὅπως εἴπαμε, στή Φραγκφούρτη τὸ 1596.¹⁶

Τότε πῶς δικαιολογεῖται αὐτὴ ἡ λανθασμένη προσγραφή;

Ἡ ἔρευνα ἔχει δώσει μιὰ ἐρμηνεία: ἐπειδὴ τὸ πρῶτο βιβλίον τοῦ πρώτου τόμου τῆς συλλογῆς τοῦ Leunclavius ἀρχίζει μὲ τὴ δημοσίευση τοῦ ἔργου τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενόπουλου («Ἐπιτομὴ τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων»), καὶ τὸ τελευταῖο, τὸ ἕνατο, ἔργον τοῦ Ἀρμενόπουλου περιεῖχε, θεωρήθηκε πῶς ἡ ποικίλη ὕλη ποὺ ἀκολουθοῦσε στὰ ἐνδιάμεσα ἑπτὰ «βι-

14. Τὸ φύλλον τοῦ κώδικα τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως ὅπου ἀσφαλῶς καταχωρίστηκε ἡ γνωμοδότηση σήμερα λανθάνει· ὅπως δὲν ἐντοπίζεται στὰ σωζόμενα τμήματα τοῦ κώδικα τῆς μητροπόλεως Λαρίσης — τῶρα χειρόγραφο EBE 1472 — καθὼς ἡ ὑπόθεση ἀφοροῦσε ἅμεσα κάτοικο ποὺ ὑπαγόταν στὴν ἐκκλησιαστικὴ αὐτὴ περιφέρεια καὶ μπορούμε νὰ ὑποθέσουμε βέβαια πῶς θὰ καταχωρίστηκε κάποτε καὶ ἐκεῖ. Σῶζεται ὡστόσο καταχωρισμένη στὸν κώδικα τῆς ἐπισκοπῆς Τρίκκης. Στὸ verso λοιπὸν τοῦ φ. 141 τοῦ κώδικα τῆς Τρίκκης — πρόκειται γιὰ τὸ χειρόγραφο ποὺ μὲ τὸν ἀρ. 1471 σῶζεται σήμερα στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη — παραδίδεται τὸ κείμενο, ἀποσπάσματα τοῦ ὁποῦ ἐδῶ χρησιμοποιήσαμε. Τὰ περιεχόμενα στὸν Κώδικα ἔχουν δημοσιευτεῖ δύο φορές: Ν. Κ. Γιαννούλης, *Κώδικας Τρίκκης*, Ἀθήνα 1980 καὶ Δ. Γ. Καλούσιος, *Ὁ κώδικας τῆς Τρίκκης, 1688–1857 (κ. 1471 EBE)*, Λάρισα 2005–2007· στὴν πρώτη δημοσίευση ἡ γνωμοδότηση δημοσιεύεται στὴ σ. 96 καὶ στὴ δευτέρα στὴ σ. 242–243.

15. Τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἀπόφαση, τὴν παράδοση καὶ τὶς ἐκδόσεις τοῦ κειμένου της βλ. V. Grumel – J. Darrouzès, *Les registes des actes du patriarcat de Constantinople*, 2 & 3, Παρίσι 21989, σ. 572, Ν. 1152.

16. Johannes Leunclavius, *Juris graeco-romani...*, τ. 1, σ. 231–232 [= J. P. Migne, *Patrologia graeca*, τ. 119, Παρίσι 1864, στ. 796 B-D].

βλία» αποτελούσε παράρτημα κατὰ κάποιον τρόπο τοῦ πρώτου ἔργου.¹⁷ Στὸ τρίτο βιβλίο ὁ Leunclavius εἶχε συγκεντρώσει κείμενα «Ἀποφάσεις Συνοδικῶν καὶ Διατάξεων Ἀρχιερατικῶν», μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τὸ «σημείωμα συνοδικόν» τοῦ 1179.¹⁸

Ἐπομένως καὶ ἂν εἶναι ἡ ἐρμηνεία, γεγονὸς εἶναι πὼς ἓνας ἔντυπος Leunclavius — ἡ τουλάχιστον ὁ πρῶτος τόμος τῆς δίτομης ἔκδοσης — βρισκόταν στὸ Πατριαρχεῖο τὸ 1712.

Ἐνα ἄλλο ὅμως ἀντίτυπο τοῦ ἴδιου ἔργου βρισκόταν καὶ στὸ Μυστρά καὶ μάλιστα δύο χρόνια πρὶν, τὸ 1710, ὅπως μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ συμπεράνουμε ὅσα ὁ παπα-Ἰωάννης ἐρωτᾷ τὸν Χρῦσανθο, στέλνοντάς του μάλιστα καὶ ἓνα «κεφάλαιον... ὡς καθὼς τὸ ἐσήκωσ[ε] ἀπὸ κάποιον Ἀρμενόπουλον, καὶ εἶναι γραικολατῖνο, ὡς τὸ αὐτὸ περιέχει».¹⁹

Ἡ βεβαιότητα πὼς ὁ ἱερέας τοῦ Μυστρά ἀντλήσε καὶ αὐτὸς ἀπὸ τὸν πρῶτο τόμο τῆς συλλογῆς τοῦ Leunclavius, διαπράττοντας τὸ ἴδιο λάθος, συνάγεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς πὼς ἐκεῖ καὶ ὄχι σὲ «κάποιον Ἀρμενόπουλον» ὑπάρχει ἡ ἀπάντηση στὶς νομοκανονικὲς του ἀπορίες· συγκεκριμένα:

Ἐκεῖ δημοσιεύονται οἱ ἀπαντήσεις τοῦ Θεοδώρου Βαλσαμῶνος στὰ ἐρωτήματα ποὺ τοῦ εἶχε ὑποβάλει ὁ πατριάρχης Ἀλεξανδρείας Μάρκος, τὸ εἰκοστὸ τρίτο μάλιστα τῶν ὁποίων ταιριάζει ἀπόλυτα μὲ τὶς ἀπορίες τοῦ ἱερέα ἀπὸ τὸ Μυστρά. Στὸ ἐρώτημα τοῦ Ἀλεξανδρείας «Ἐάν, αἰρετικὸς ἱερεύς, ἢ διάκονος ἀζιωθῆ τοῦ θείου καὶ ἀγίου βαπτίσματος... ἐσεῖται ἱερουργῶν μετὰ τῆς προτέρας χειροτονίας αὐτοῦ...», ἡ ἀπόκριση τοῦ Βαλσαμῶνα ἦταν ἡ ἀκόλουθη: «Ὁ τῶν ἀγίων Ἀποστόλων π' κανὼν, τοὺς ἐξ ἔθνικου βίου προσελθόντας τῇ ὀρθοδόξῳ πίστει καὶ βαπτισθέντας, καὶ ἐπισκοπικοῦ ἀξιώματος καταξιῶσθαι διορίζεται...».²⁰ Γνωμο-

17. Βλ. Κ. Γ. Πιτσάκης, «Johannes Leunclavius (1541-1594)», *Βυζαντικά* 15 (1995), 97-98.

18. Τὸ κείμενο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ὁ Leunclavius τὸ ἀντλήσε ἀπὸ τὴ συλλογὴ τοῦ E. Bonafidius, *Τοῦ Ἀνατολικοῦ νομίμου βιβλίου Γ' Juris Orientalis Libri III*, ποὺ εἶχε ἐκδοθεῖ στὴ Γενεύη τὸ 1573 καὶ συγκεκριμένα ἀπὸ τὸ «Βιβλίον β'», σ. 87-88 (περισσότερα γιὰ τὴν τελευταία αὐτὴ συλλογὴ βλ. πρὸ κάτω).

19. Μανουήλ Γεδεών, «Λαθρόβιος ὀρθοδόξιος», *β.π.*, σ. 87.

20. Οἱ ἐρωταποκρίσεις δημοσιεύονται στὶς σ. 362-394 τοῦ πρώτου τόμου τῆς συλλογῆς τοῦ Leunclavius καὶ ἐκείνη ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἄμεσα στὴ σ. 378-379. Βλ. πρῶχειρα τὸ κείμενο τῶν ἐρωταποκρίσεων στὴν ἔκδοση Γ. Κ. Ράλλη - Μ. Ποτλῆ, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων...*, τ. 4, Ἀθήνα 1854, σ. 447-496· ἡ συγκεκριμένη ἐρώτηση καὶ ἀπόκριση στὴ σ. 474.

δότηση διατυπωμένη τὸν 12ο αἰώνα, ἡ ὁποία ὅμως ἱκανοποιούσε ἀπόλυτα τὶς φιλοδοξίες τοῦ «ἐξ ἔθνικοῦ βίου» «προσελθόντος τῆ ὀρθοδόξῳ πίστει καὶ βαπτισθέντος» παπα-Ἰωάννη, ὁ ὁποῖος τώρα διεκδικούσε νὰ καταξιωθεῖ μὲ τὸ «ἐπισκοπικὸν ἀξίωμα».

Εἶναι προφανὲς πὼς σὲ αὐτὸ τὸ κείμενο ἀναφέρεται ὁ ἱερέας τοῦ Μυστρᾶ· αὐτὸ ἀντέγραψε καὶ ἔστειλε στὸν Χρῦσανθο. Ἄφοῦ ὅμως τὶς ἀπορίες του τὶς κάλυπτε νομοκανονικὰ ἢ γνωμοδότηση τοῦ Θεόδωρου Βαλσαμόνα, γιατί ὁ παπα-Ἰωάννης ἀναφέρει στὸν Χρῦσανθο πὼς τὸ «κεφάλαιον» ποῦ τοῦ στέλνει τὸ ἀντέγραψε «ἀπὸ κάποιον Ἀρμενόπουλον»;

Ἡ ἀπάντηση εἶναι πὼς τὸ ἐντόπισε στὴ συλλογὴ τοῦ Leunclavius καὶ θεώρησε, ὅπως ἄλλωστε θὰ κάνουν δύο χρόνια ἀργότερα καὶ οἱ «τιμιώτατοι κληρικοὶ τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας», πὼς ἡ πηγὴ του ἦταν ὁ Ἀρμενόπουλος.

Ἄς σημειωθεῖ πάντως πὼς ἡ λάθος προσγραφή τοῦ ἔργου ἦταν ὡς τὶς πρῶτες τουλάχιστον δεκαετίες τοῦ 18ου αἰώνα σύνηθες φαινόμενο. Ὅχι μόνον οἱ ὀφφικιάλιοι τοῦ Πατριαρχείου ἀλλὰ καὶ ὁ λόγιος Χρῦσανθος Νοταρὰς ἦταν θύμα αὐτῆς τῆς παρανόησης, ὅπως μπορούμε νὰ συμπεράνουμε ἀπὸ μία καταγραφή ποῦ ἐπιχείρησε τῶν περιεχομένων στοὺς δύο τόμους τῆς ἔκδοσης τοῦ Leunclavius, ἀφοῦ θεωρεῖ πὼς ὁ πρῶτος τόμος περιέχει («Ἀρμενόπουλον»). Στὴν αὐτόγραφη καταγραφή του τὴν ὁποία ἐντόπισα σὲ χειρόγραφο του ποῦ σώζεται ὡς σήμερα στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου διαβάζουμε:

«Ἐν τῷ α^ο τόμῳ τοῦ Ἀρμενοπούλου

Βιβλίῳ α^ο Ἐν ᾧ περιέχονται ἐπιτομὴ τῶν ἱερῶν κανόνων...»
καὶ ὁ Χρῦσανθος ἀναφέρεται σὲ ὅσα περιέχονται στὴ συλλογὴ τοῦ Leunclavius.²¹

21. Ἡ καταγραφή τῶν περιεχομένων στοὺς δύο τόμους τοῦ Leunclavius ἀρχίζει ἀπὸ τὸ verso τοῦ φ. 101 καὶ ὀλοκληρώνεται στὸ recto τοῦ φ. 102 τοῦ χειρογράφου 441 τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου στὴν Κωνσταντινούπολη. Τὸ χειρόγραφο ποῦ φέρει τὴν ἐπιγραφή «Ἐκ τῶν Συμμίχτων Χρυσάνθου πατριάρχου Ἱεροσολύμων» ἔχει περιγραφεῖ ἀπὸ τὸν Ἀθ. Παπαδόπουλο-Κεραμέα, *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. 4, Πετρούπολη 1899, σ. 416-419 καὶ 477, χωρὶς ὅμως στὴν περιγραφή αὐτὴ νὰ ἀναφέρεται καὶ ἡ καταγραφή τοῦ Χρυσάνθου, τὰ κύρια σημεῖα τῆς ὁποίας εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

«Ἐν τῷ α^ο τόμῳ τοῦ Ἀρμενοπούλου

Βιβλίῳ α^ο Ἐν ᾧ περιέχονται ἐπιτομὴ τῶν ἱερῶν κανόνων
Β[ιβλίον] 2[ο] Ἐν ᾧ περιέχονται βασιλικά διατάξεις [...]

“Όλα αυτά αποτελούν, νομίζω, αναντίρρητα τεκμήρια για την παρουσία αντιτύπων του *Juris graeco-romani* του Johannes Leunclavius στον έλληνικό χώρο.

Πάντως τὸ αντίτυπο στὸ Μυστρά ποὺ τὸ ἐντοπίζουμε τὸ 1710 ἢ ἐκείνο στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1712 δὲν θὰ πρέπει νὰ θεωρηθοῦν τὰ παλαιότερα αντίτυπα ποὺ πέρασαν στὴν Ἀνατολή. Στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Διονυσίου Γ΄, πατριάρχῃ Κωνσταντινουπόλεως στὸ διάστημα ἀπὸ 21 Ἰουνίου 1662 ὡς 21 Ὀκτωβρίου 1665, πρέπει νὰ ὑπῆρχε ἕνα ἀκόμα αντίτυπο τοῦ ἔργου. Τὸ αντίτυπο αὐτὸ σώζεται σήμερα στὴ βιβλιοθήκη τῆς Μεγίστης Λαύρας στὸν Ἄθω, μοναστικὸ ἴδρυμα στὸ ὁποῖο ἀποσύρθηκε ὁ πρῶν πατριάρχῃς καὶ δώρισε μέρος τουλάχιστον τῆς βιβλιοθήκης του.²²

B[ιβλίον] 3^[ov] Ἐν ᾧ περιέχονται ἀποφάσεις συνοδικαὶ καὶ διατάξεις ἀρχιερατικαὶ τῶν Κ[ωνσταντινου]πόλεως πατρ[ιαρχῶν] ἐν ᾧ καὶ ἑτέρα τάξις τῶν μητροπόλεων Κ[ωνσταντινου]πόλεως καὶ ἀρχιεπισκοπῶν.

B[ιβλίον] 4^[ov] Ἀποφάσεων συνοδικῶν πατριαρχικῶν τὸ δεύτερον ἐν ᾧ καὶ κατάλογος τῶν πατριαρχῶν Κ[ωνσταντινου]πόλεως καὶ τάξις τῶν ὁφικίων τῆς Μεγάλῃς Ἐκκλησίας.

B[ιβλίον] 5^[ov] Ἐν ᾧ περιέχονται ἀποκρίσεις, ἐπιστολαὶ τε καὶ ψῆφοι τῶν ἄλλων ἐπισκόπων καὶ ἁγίων πατέρων.

B[ιβλίον] 6^[ov] Ἐπιλύσεων τὸ δεύτερον.

B[ιβλίον] 7^[ov] Περιέχον τοῦ Βαλσαμῶν α^{ov} μελέτην περὶ τῶν πατριαρχικῶν προνομίων· β^{ov} περὶ τοῦ μεγάλου χαρτοφύλακος καὶ πρωτεκδίκου καὶ ἄλλας ἀποκρίσεις τοῦ αὐτοῦ.

B[ιβλίον] 8^[ov] Ἐν ᾧ περιέχονται Ματθαίου μοναχοῦ ζητήματα καὶ ὑποθέσεις γαμικαὶ καὶ περὶ ὀρθοδόξου πίστεως.

B[ιβλίον] 9^[ov] Περὶ αἰρέσεων.

Ἐν τῷ δευτέρῳ τόμῳ ταῦτα περιέχονται

1. Μιχαὴλ αὐθυπάτου καὶ κριτοῦ τοῦ Ἀτταλιάτου, Ποίημα νομικὸν ἦτοι...
2. Ἐκλογὴ Νεαρῶν παρὰ Λέοντος [...]
3. Βιβλίον Νεαρῶν τινῶν διατάξεων.
4. Μελέτη περὶ ψιλῶν συμφώνων.
5. Τύπος παλαιῶς περὶ τοῦ διατί [...]
6. Βιβλίον Κωνσταντίνου ἀντικένσωρος Περὶ χρονικῶν.
8. Νόμοι Γεωργικοί.
9. Νόμος Ῥοδίων Ναυτικός.»

22. Βλ. Τρ. Ε. Σκλαβενίτης, «Ἡ βιβλιοθήκη τῶν ἐντύπων τῆς μονῆς Μεγίστης Λαύρας τοῦ Ἄθω», *Μνήμων* 11 (1987), 110 σημ. 39. Τὴ φωτογραφία τῆς σελίδας τίτλου, ἔπου καὶ τὸ κτητορικὸ τοῦ Διονυσίου, μοῦ τὴν παραχώρησε ὁ συνάδελφος Τρ. Σκλαβενίτης τὸν ὁποῖο εὐχαριστῶ θερμὰ καὶ ἀπὸ τῆ θέσῃ αὐτῇ· ἀνάγεται στὴν ἐποχὴ τῶν ἐρευνῶν του στὴ βιβλιοθήκη τῆς ἁθωνικῆς μονῆς.

Τὸ ἐρώτημα εἶναι πότε τὸ ἀπέκτησε; Ἐνα κτητορικὸ σημεῖωμα ποῦ εἶναι γραμμένο στὸ κάτω περιθώριο τῆς σελίδας τίτλου τοῦ ἀντίτυπου: «Ἐκ τῶν τοῦ Διουσιίου π(ατ)ριάρχου:», μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε πὼς πρέπει νὰ τὸ ἔγραψε ὅταν ἦταν ἀκόμα πατριάρχης καὶ νὰ θεωρήσουμε πὼς ἀπέκτησε τὸ ἀντίτυπο πρὶν ἀπὸ τὴν 21η Ὀκτωβρίου τοῦ 1665.

Λίγο ἀργότερα, ἓνα ἄλλο ἀντίτυπο τοῦ ἴδιου ἔργου θὰ πρέπει νὰ πέ-
ρασε στὴν κατοχὴ τοῦ Δοσίθεου Ἱεροσολύμων. Τὸ γεγονὸς πὼς ὁ Δοσί-
θεος ἔστειλε, μετὰ βέβαια τὸ 1696 καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ 1707, ἀντίτυπο τῆς
ἐκδοσης τοῦ Leunclavius στὴ Μόσχα²³ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε, νό-
μιμα νομίζω, πὼς κάποιον ἄλλο ἀντίτυπο θὰ εἶχε στὴν κατοχὴ του. Εἶναι
ἴσως τὸ ἀντίτυπο ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὁ Χρῦσανθος κατέγραψε τὰ περιεχόμενα
στὸ ἔργο, πρὶν αὐτὸ ἢ κάποιον ἄλλο περάσει στὴν κατοχὴ του.

Ἡ ὑπόθεση πάντως πὼς ὁ Χρῦσανθος εἶχε κάποτε στὰ χέρια του
ἀντίτυπο τοῦ δίτομου ἔργου τοῦ Leunclavius ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὸ γε-
γονὸς πὼς σὲ χειρόγραφό του ἔχει ἀντιγράψει ἓνα χωρίο ἀπὸ τὸ πόνημα
τοῦ Μιχαὴλ Ἀτταλειάτου ποῦ περιεχόταν στὸν δεῦτερο τόμο τοῦ Leun-
clavius.

Τὸ χωρίο περιέχεται στὸ verso τοῦ φ. 101 τοῦ χειρογράφου ἀρ. 441
καὶ εἶναι τὸ ἀκόλουθο:

«Περὶ τῶν Νεαρῶν Λέοντος τοῦ βασιλέως. Ταῦτα φησὶν ὁ Ἀτταλιώ-
της τίτλῳ 95 σελ. 77.

Ὁ δὲ μακαρίτης βασιλεὺς κύρις Λέων, Νεαρὰς μὲν ἐκτέθεικε πολ-
λάς, οὐκ ἐκράτησαν δέ, εἰ μὴ μόνον, αἵτινες ἐτέρων νόμων μὴ ὑπόντων
ἐγράφησαν, ἢ προσθήκη τῶν παραλειφθέντων ταῖς νεαραῖς τοῦ Ἰουστι-
νιανοῦ ἐγένοντο. Αὗται γὰρ μόναι ἀπὸ τῶν Νεαρῶν τοῦ Κυροῦ Λέοντος
τοῦ σοφοῦ ἔχουσι τὸ κῦρος καὶ στέργονται, οἷα ἐστίν, ἢ περὶ τῆς ἱερολο-
γίας».²⁴ Ἡ παραπομπὴ ποῦ σημειώνει ὁ Χρῦσανθος, «τίτλῳ 95 σελ. 77»,
ὁδηγεῖ στὸν δεῦτερο τόμο τοῦ ἔργου τοῦ Leunclavius, ὅπου στὴ σημειού-
μενη σελίδα ἐντοπίζουμε τὸ χωρίο ποῦ ἀντέγραψε ὁ Χρῦσανθος.

23. Βλ. τὴν πληροφορία ποῦ δίνει ὁ I. Žužek, *Kormčaja Kniga: Studies on the Chief Code of Russian Canon Law*, Ρώμη 1964, σ. 172 σημ. 118 καὶ K. Γ. Πιτσάκης, ὁ.π., σ. 98-99.

24. Τὸ ἔργο τοῦ Μιχαὴλ Ἀτταλειάτου γνώρισε τὸ 1861 μιὰν ἄλλη ἐκδοσὴ ἀπὸ τὸν Λεωνίδα Α. Σγούτα στὸν ὄγδοο τόμο τῆς *Θέμιδος*, Ἀθήνα 1861, σ. 47-155 [= Ζέ-
πων, *Jus Graecoromanum*, τ. 7, Ἀθήνα 1931, σ. 409-497]· τὸ σχετικὸ χωρίο στίς σ. 146-147 καὶ 491 ἀντίστοιχα.

ΤΟΥ ἈΝΑΤΟΛΙ-
κοῦ νομίμου βιβλία Γ.

IVRIS ORIENTA-
lis Libri III,

Ab Enimundo Bonafidio I. C. dige-
sti, ac notis illustrati, & nunc pri-
mum in lucem editi.

Cum Latina interpretatione.

ANNO M. D. LXXIII.
Excudebat Henr. Stephanus.

CUM PRIVILEGIO
CAES. MAJEST.

Georgius Wagner. A. Lutetiae 12 Octobris 1585.

IV

Θὰ ἤθελα νὰ κλείσω τὴ σύντομη αὐτὴ δεύτερη περιήγησή μου μὲ πληροφορίες ποὺ ἐντόπισα γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἀντιτύπων ἀπὸ δύο ἄλλες συλλογὲς νομικῶν κειμένων τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς ποὺ δημοσιεύτηκαν στὴ Δύση τὸν 16ο καὶ τὸν 17ο αἰώνα. Ἀναφέρομαι στὴ συλλογὴ τοῦ E. Bonifidius, *Τοῦ Ἀνατολικοῦ νομίμου βιβλία Γ΄. Juris Orientalis Libri III*, ποὺ ἐκδόθηκε στὴ Γενεύη τὸ 1573,²⁵ ὅπως καὶ ἐκείνης τῶν G. Voelli – H. Justelli, *Bibliotheca juris canonici veteris*, τ. I–II, ποὺ ἐκδόθηκε στὸ Παρίσι τὸ 1661.²⁶

Στὸν Χρῦσανθο ὀφείλουμε καὶ πάλι τὶς σχετικὲς πληροφορίες γιὰ τὸ πέρασμα ἀντιτύπων τους στὸν ἐλληνικὸ χῶρο. Γιὰ τὴν πρώτη συλλογὴ, ἓνα ἰδιόγραφο σημείωμα τοῦ Χρῦσανθου μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἀντλήσουμε τὴν πληροφορία πὼς τὴν εἶχε στὴ βιβλιοθήκη του — ἢ ἀπλῶς τὴ γνώριζε καὶ τὴν εἶχε χρησιμοποιήσει. Συγκεκριμένα στὸ χειρόγραφο ποὺ ἀναφέραμε πρὶ πάντων καὶ στὸ ὁποῖο ἐντοπίσαμε τὴν καταγραφή τῶν περιεχομένων τοῦ ἔργου τοῦ Leunclavius, ὑπάρχει καὶ τὸ ἀκόλουθο αὐτόγραφο σημείωμά του:

«Ταῦτα περιέχονται ἐν τοῖς δυσὶ τόμοις τοῦ Ἀνατολικοῦ νόμου βασιλικοῦ τε καὶ ἀρχιερατικοῦ».²⁷ Οἱ ὅροι αὐτοὶ ἀπαρτίζουν τὸν πρῶτο, ἐσωτερικὸ, τίτλο τοῦ πρώτου βιβλίου τοῦ ἔργου τοῦ Bonifidius (σ. 1) καὶ μᾶς βεβαιώνουν πὼς σὲ αὐτὸ τὸ ἔργο ἀναφέρεται ὁ Χρῦσανθος.

Στὸν Χρῦσανθο ὀφείλουμε καὶ πάλι τὴν ἔμμεσα διατυπωμένη πληροφορία γιὰ τὸ πὼς πέρασε στὴν κατοχὴ του ἡ δεύτερη συλλογὴ. Συγκεκριμένα, μὲ αὐτόγραφο σημείωμα σὲ χειρόγραφό του σημειώνει πὼς γιὰ τὴ μνημόνευση δύο ἀποθανόντων ἔλαβε — ζήτησε προφανῶς καὶ ἔλαβε ἀντὶ χρημάτων — «δύο βιβλία τῶν ἀποστολικῶν καὶ συνοδικῶν κανόνων

25. Γιὰ τὴ συλλογὴ καὶ ἐκεῖνον ποὺ τὴν ἐμπνεύστηκε βλ. Κ. Γ. Πιτσάκης, «Eppenmond Bonnefoi (1536-1574): 450 χρόνια», *Ἑλληνικὴ Ἱστορικὴ Ἐταιρεία. Ἡ Πανελλήνιο Ἱστορικὸ Συνέδριο (Μάιος 1987)*, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 39-59 — καὶ ἀνάπτυπο μὲ προσθήκη.

26. Γιὰ τὴ συλλογὴ, τὰ περιεχόμενά της καὶ τοὺς δημιουργοὺς της βλ. τώρα Παῦλος Μενεβίσογλου, *Αἱ ἐκδόσεις τῶν ἱερῶν κανόνων κατὰ τὸν 16^{ον} καὶ 17^{ον} αἰῶνα (1531-1672)*, Κατερίνη – Θεσσαλονίκη 2007, σ. 103-129, καὶ τὴν ἐκεῖ ἀναφερόμενη βιβλιογραφία.

27. Βλ. τὸ σημείωμα στὰ φ. 101-102 τοῦ χειρογράφου ποὺ ἀναφέρει στὴ σημείωση 21.

*Ex libris Librarij Sancti Joannis Baptistae de Jacobis
Dionisio Amalulano*

BIBLIOTHECA IVRIS CANONICI VETERIS

IN DVOS TOMOS DISTRIBVTA.

QVORVM VNVS

CANONVM ECCLESIASTICORVM
CODICES ANTIQVOS.

tum Græcos, tum Latinos complectitur;

Subiunctis vetustissimis eorundem Canonum Collectoribus Latinis:

ALTER VERO

INSIGNIORES IVRIS CANONICI VETERIS

Collectores Græcos exhibet.

Ex antiquis Codicibus MSS. Bibliothecæ CHRISTOPHORI IVSTELLI.

HORVM MAIOR PARS NVNC PRIMVM IN LVCEM PRODIT,
Cum versionibus Latinis, Præfationibus, Notis, & Indicibus huic editioni necessariis.

*Operâ & studio GVILIELMI VOELLI Theologi ac Socij Sorbonici,
Et HENRICI IVSTELLI, CHRISTOPHORI F.
Bono D. Antoni A. Brofani Pragæ.*

LVTETIÆ PARISIORVM,

Apud LVDOVICVM BILLAINE, in maiori Aula Palatij, ad insigne
Magni Cæsaris, & Sancti Augustini.

CICIDCLXI.

CVM PRIVILEGIO REGIS.

γραιοκολατῖνα τύποις Παρισίων». ²⁸ Πρόκειται ἀσφαλῶς γιὰ τὸ ἔργο τῶν G. Voelli – H. Justelli, *Bibliotheca juris* ποὺ ἀναφέραμε πρὶ πάντων. Ὁ Χρῦσανθος δὲν σημειώνει, δυστυχῶς, ἀπὸ ποῦ, ἀπὸ ποιὸν τόπο, ἔλαβε τὰ «δύο βιβλία» —προφανῶς τοὺς δύο τόμους— τοῦ ἔργου, ὥστε νὰ γνωρίζουμε ποῦ ὑπῆρχαν ἤδη τὰ ἀντίτυπα αὐτά. Ἐχει σημειώσει μόνο τὰ ὀνόματα ποῦ θὰ μνημόνευε. Συγκεκριμένα στὸ σημείωμά του ἀναφέρει:

«Χρυσσοσκύλου ἱερέως κεκοιμη[μένου]: Σταιρινῆς πρεσβυτέρας, καὶ Λαμπρινῆς κεκοιμη[μένων]», ὀνόματα ποῦ μᾶς ὀδηγοῦν, κατὰ πᾶσα πιθανότητα, στὴ φαναριώτικη οἰκογένεια Χρυσσοσκουλαίου καὶ προσδιορίζουν τὴν Κωνσταντινούπολη σὰν πιθανὸ τόπο στὸν ὁποῖο βρισκόνταν τὰ βιβλία ποῦ δόθηκαν στὸν Χρῦσανθο γιὰ τὸ μνημόσυνο μελῶν τῆς οἰκογένειας.

V

Πέρα ἀπὸ τὴν ὕποια σημασία ἔχουν οἱ πληροφορίες αὐτὲς γιὰ τὴν ἱστορία καὶ γιὰ τὴ διακίνηση τοῦ ἔντυπου βιβλίου στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, ἐμπεριέχουν καὶ ἓνα παράλληλο νόημα τὸ ὁποῖο δὲν πρέπει νὰ ἀφήσουμε ἀσχολίαστο: ἀπὸ τὴ ἀρχὴς τοῦ 18ου αἰῶνα ἡ δυσπιστία γιὰ τὸ ἔντυπο τὸ τυπωμένο στὴ Δύση ²⁹ προφανῶς ὑποχωρεῖ μὲ γοργοὺς ρυθμοὺς, καὶ ἔντυπα βιβλία, τὰ ὁποῖα περιέχουν κείμενα κανόνων τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας, καὶ ἄλλα βυζαντινὰ νομικὰ κείμενα ἀρχίζουν νὰ κάνουν τὴν ἐμφάνισή τους ὄχι μόνο σὲ βιβλιοθηκῆς ἰδιωτῶν ἀλλὰ καὶ κληρικῶν καὶ τὸ σημαντικότερο: νὰ χρησιμοποιοῦνται ἀπὸ τὴς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

28. Τὸ ἰδιόγραφον σημείωμά του σώζεται στὸ φ. 197v bis τοῦ χειρογράφου 441 τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου.

29. Βλ. ὅσα ἀναφέρει γιὰ τὸ θέμα, μὲ ἀναφορὰ καὶ στὰ ἐκκλησιαστικοῦ περιεχομένου ἔντυπα βιβλία, ὁ Γρ. Ε. Σκλαβενίτης, «Ἡ δυσπιστία στὸ ἔντυπο βιβλίον καὶ ἡ παράλληλη χρῆση τοῦ χειρογράφου», *Τὸ βιβλίον στὴς προβιομηχανικῆς κοινωνίας. Πρακτικὰ τοῦ Α' Διεθνoῦς Συμποσίου τοῦ Κέντρου Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν*, Ἀθήνα 1982, σ. 283-293.